

УДК 811.161.2'367.635-112-115

DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.12.2019.189341>

ЧАСТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ТА СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ

Слободян М. Р.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті простежено історичний розвиток досліджень часток української мови, окреслено основні тенденції сучасного трактування партикул у граматичному, комунікативному та функціональному напрямках досліджень. Зауважено, що у вітчизняному мовознавстві дослідження часток української мови здійснювалось на діахронному та синхронному рівнях. Діахронний напрям передбачає розгляд часток у їхньому історичному розвитку і з урахуванням цього аналіз різних аспектів становлення їх. У межах синхронного методу вивчають частки у межах граматичного, комунікативного та функціонального рівнів.

З'ясовано, що термін «частка» (лат. *particula*) у сучасному трактуванні цієї граматичної дефініції уперше використав у своїй граматиці М. Смотрицький, протягом тривалого часу вчені послуговувалися цим терміном на позначення або класу службових слів узагалі, або окремих його розрядів. Виділення часток в окремий лексико-граматичний клас слів пов'язане з ім'ям А. Добиша, який уперше чітко сформулював критерії розмежування часток і прислівників.

Згідно з граматичним напрямом синхронного методу мовознавчих досліджень сучасні українські лінгвісти трактують «частку» як незмінну службову частину мови, що надає окремим словам або членам речення додаткових значеннєвих відтінків, бере участь у творенні дієслівних форм граматичної категорії способу та виражає відношення мовця до висловлювання. Водночас науковці зазначають: якщо в попередній граматичній традиції частки мали статус слова, то останнім часом в українському мовознавстві їх кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфемі, тобто вони є засобом вираження відношення мовця до висловлювання. Частки не мають лексичного значення, що уподібнює їх до синтетичних морфем, проте, на відміну від них, частки здебільшого обслуговують сферу синтаксичної одиниці-конструкції – речення, виділяючи тему або рему при актуальному членуванні речення чи створюючи тип речення за метою висловлювання.

У межах комунікативного підходу досліджень мовознавці розглядають частки як дискурсивні слова, тобто як елементи структури дискурсу, адже частки вносять різні типи комунікативних смислів у змістову організацію висловлень та плин дискурсу загалом.

Функціональний напрям досліджень часток української мови простежено в розвідках С. Педченко, яка розглядає функції, що виконують партикули у складі одиниць вищого рівня, з урахуванням їхнього семантичного наповнення та імпліцитних смислів.

Ключові слова: частки, історія досліджень, особливості трактування та функціонування.

Slobodian M. P. Particles of the Ukrainian language: the history of the research and modern interpretation. Historical development of the research of particles of the Ukrainian language is analysed in the article, the basic tendencies of modern interpretation of particles are outlined in grammatical, communicative and functional directions of the research. In domestic linguistics the research of Ukrainian particles was carried out on diachronic and synchronic levels. Diachronic direction considers particles in their historical development, finds out different aspects of becoming this class of words. Synchronic method studies particles within grammatical, communicative, functional levels.

The term "particle" (lat. *particula*) in modern interpretation of this grammatical definition was first used by M. Smotrytskyi in his grammar. During a long period of time scientists used this term for denoting either the class of structural words in general, or its separate classes. The selection of particles in the separate lexico-grammatical class of words is connected with to the name of A. Dobiash, who was the first to clearly formulate the criteria of differentiation of particles and adverbs.

According to grammatical direction of synchronic method of linguistic researches modern Ukrainian linguists interpret "particle" as unchanging structural part of speech that gives separate words or parts of the sentence additional shades of meaning, participates in the creation of verbal forms of grammatical category of mood and expresses the speaker's attitude towards the utterance. At the same time scientists state that in previous grammatical tradition particles had the status of a word. In Ukrainian linguistics they are characterized as analytical syntactic morphemes. They are the means of expressing the speaker's attitude to the utterance. Particles do not have a lexical value that makes them similar to the synthetic morphemes, however, unlike them, particles serve the sphere of unit-phrase – sentence mostly, distinguishing a theme or rheme at actual segmentation of the sentence or creating the type of the sentence according to the purpose of the utterance.

Within the communicative approach of the research linguists consider particles as discursive words, i. e. as elements of discourse structure, as particles provide different types of communicative senses into semantic organization of expressions and flow of discourse in general. Functional direction of the research of particles of Ukrainian is traced in S. Pedchenko's works which examines functions that execute particles in composition units of higher level taking into account their semantic filling and implicit senses.

Key words: particles, diachronic and synchronic directions of the research, the peculiarities of interpretation and functioning.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Серед найскладніших проблем партикології залишається науковий опис смислового наповнення часток української мови, а також з'ясування їхніх граматичних та комунікативних параметрів. Складність цього завдання пояснюють специфікою функційно-комунікативного вживання часток, адже, з одного боку, партикули надають слову чи реченню додаткових смислових чи модальних відтінків, а з іншого – беруть участь у формуванні тема-рематичної структури речення.

Актуальність дослідження полягає в тому, що українське мовознавство характеризується недостатнім рівнем висвітлення історії становлення часток як окремого морфологічного класу. Водночас потребує розгляду питання, у яких лінгвістичних напрямках частки є об'єктом вивчення і які методи досліджень використовують науковці при цьому. **Новизна** роботи полягає в невеликій кількості досліджень, що описують частки з різних позицій в українській лінгвістиці: комунікативної, морфологічної, прагматичної, дискурсивної.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема лінгвістичного дослідження часток була предметом вивчення українських і зарубіжних мовознавців, які в основному розглядали частки як дискурсивні слова з відповідною їх характеристикою. Серед українських лінгвістів це питання вивчали Ф. С. Бачевич («Частки української мови як дискурсивні слова»), А. П. Загнітко («Словник часток», «Частки в системі службових частин мови: типологічний і лексикографічний вияви»), К. С. Симонова («Частки у граматичних працях кінця XVI – першої половини XVII ст.»), О. С. Педченко («Семантика і функціонування модальних часток у сучасній українській мові») та ін. Зарубіжні дослідники розглядають частки в контексті функціонування дискурсивних слів (інші назви – дискурсивні маркери, дискурсивні конектори, дискурсивні частки тощо). Це, зокрема, праці В. Fraser, D. Schiffrin, L. Brinton, G. Andersen та ін.

Формулювання мети й завдань дослідження. **Мета** роботи – здійснити загальний огляд дослідження часток в діахронічному аспекті та окреслити вектори сучасних напрямків розгляду часток. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**: 1) провести загальний огляд історії дослідження часток української мови у вітчизняному мовознавстві в діахронному аспекті; 2) окреслити основні тенденції граматичного, комунікативного та функціонального напрямів досліджень партикул; 3) охарактеризувати сучасне трактування часток в українському мовознавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження часток української мови у вітчизняному мовознавстві здійснювалось на *діахронному* та *синхронному* рівнях. Діахронний напрям розвідок розглядає частки в їхньому історичному розвитку, з'ясовує різні аспекти становлення цього класу слів. У межах синхронного методу можемо виділити такі напрями досліджень, як *граматичний, комунікативний, функціональний*.

Сучасне трактування «частки» слід обґрунтувати з концептуальним розмежуванням широкого

та вузького поглядів на її природу. У широкому розумінні термін слід ототожнювати з усіма службовими словами, до яких належать прийменники, сполучники, частки-зв'язки та власне-частки, а у вузькому – частки охоплюють особливі слова з відповідним їхнім статусом [9, 107]. Ми беремо до уваги друге, вужче трактування частки як службової частини мови.

У перших граматичних працях українських мовознавців кінця XVI – першої половини XVII ст. (граматиках 1591 р., Л. Зизанія 1596 р., М. Смотрицького 1619 р., І. Ужевича 1643 та 1645 рр.), як і в грецьких посібниках з граматики, під впливом яких формувалась граматична думка в Україні, налічувалося вісім «видшвь слова» – частин мови. Одні з них кваліфікувалися як «скляняємыя» (відмінювані), інші – «нескляняємыя» (невідмінювані). До останніх зараховували прислівники, прийменники і сполучники. К. С. Симонова відзначає, що «упродовж століть кількісний склад частин мови залишався майже незмінним (...). На відміну від прийменників і сполучників, які вже в давніх граматах були виділені в окремі лексико-граматичні розряди слів, частка все ще залишалася поза увагою мовознавців» [13, 47]. Хоча термін «частка» (лат. *particula*) у сучасному трактуванні цієї граматичної дефініції уперше використав у своїй граматиці М. Смотрицький, протягом тривалого часу вчені використовували цей термін на позначення або класу службових слів узагалі, або окремих його розрядів.

К. С. Симонова вважає, що вивчення часток у граматах кінця XVI – першої половини XVII ст. дає підстави стверджувати, що вже на той час вони становили досить численну групу одиниць із розгалуженою семантикою та характеризувалися розмаїттям виконуваних функцій, що знайшло відбиття в класифікації прислівників. І тільки з другої половини XIX ст., коли дослідження з граматики досягають найбільш бурхливого розвитку, традиційна система частин мови зазнає серйозної критики. «Важливим для цього періоду є поділ частин мови на повнозначні та службові з урахуванням взаємозв'язків і взаємозалежності між ними, чого бракувало давнім граматам» [14, 71–74]. Саме цей період має стосунок до виділення часток в окрему службову частину мови.

Виділення часток в окремий лексико-граматичний клас слів пов'язане з ім'ям ученого-славіста, викладача Ніжинського історико-філологічного інституту, професора А. Добіаша, який уперше чітко сформулював критерії розмежування часток і прислівників. У цей час посилюється увага дослідників до семантико-функціонального аналізу мовних категорій і окремих розрядів слів, серед усього й часток. Зокрема, О. О. Потебня, «виділивши дві найбільш загальні категорії слів – слова лексичні (повнозначні) і формально-граматичні (сполучники, прийменники, частки і допоміжні дієслова), особливо увагу звернув на семантико-функціональний аналіз деяких часток, що функціонували в російській та українській мовах» [13, 26]. Аналізовані частки здебільшого учений визначав як прислівники або вставні модальні частки. Водночас частинами мови О. О. Потебня вважав лише повнозначні слова,

а формальні, на його думку, не можна вважати частинами мови, оскільки вони позбавлені лексичного значення [13, 26].

Погляди вченого на цю категорію слів пізніше були підтримані в українському мовознавстві вченими І. Р. Вихованцем, К. Г. Городенською, А. П. Загнітком та ін. У відомих на той час українських граматиках О. Павловського (1818 р.), М. Осадці (1862 р.), М. Дячана (1865 р.), О. Портацького (1873 р.), О. Огоновського (1889 р.), С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893 р.) та ін. все ще використовували терміни для назви службових слів, усталені у високоавторитетних граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького, однак уже достатньо помітним було намагання наблизити ці терміни до української мовної основи. Так «з'являються терміни *пришменник*, *сполучнику* і навіть *частуци* (О. Огоновський)» [14, 48].

В українському мовознавстві термін «частка» для назви окремої службової частини мови «вперше був вжитий «Українським правописом (проект для ознайомлення) 1926 року» [4, 723–724]. Із цього періоду в граматичних працях з української мови послідовно проводиться поділ слів на змінні (повнозначні) і незмінні (прислівник та службові частини мови).

Із початку 60-х років ХХ століття комплексне вивчення часток цілеспрямовано здійснюють із позицій їхньої функції, своєрідної семантики та походження. Найпомітніші монографічні дослідження партикул пов'язані з іменами В. В. Виноградова, Ю. Г. Скиби, І. А. Кисельова, Д. Паяйяра, О. О. Стародумової. До вагомих робіт можна віднести також праці Т. М. Ніколаєвої, яка вивчала природу й функції партикул, закономірності їхнього виникнення та розвитку з позицій комунікативної і прагматичної лінгвістики на матеріалі одинадцяти слов'янських мов. Заслуговує на увагу думка дослідниці про те, що «частки мають своє значення і майже завжди синонімічні, тобто вони презентують собою «набори сем» [10, 9].

Згідно з *граматичним* напрямом синхронного методу мовознавчих досліджень, сучасні українські лінгвісти трактують частку як «незмінну службову частину мови, що надає окремим словам або членам речення додаткових значеннєвих відтінків, а також беруть участь у творенні дієслівних форм граматичної категорії способу» [4, 723–724], чи як «незмінне службове слово, що бере участь у вираженні форм окремих морфологічних категорій, входячи в склад слова чи приєднуючись до нього, і передає комунікативний статус *висловлювання*, а також виражає відношення висловлювання і/чи його автора до навколишнього контексту, вираженого чи прихованого: т. зв. модальні частки» [11, 579].

В. О. Горпинич зауважує, що частки «служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів» [7, 288]. Розглядаючи частки як граматичний клас службових слів, О. К. Безпояско кваліфікує їх як незмінну службову частину мови і не заперечує наявності в них певної семантики: частки, «хоча й не називають фрагментів довкілля, вносять у речення певний елемент змістової характеристики» [2, 77].

У сучасній морфології існує поділ часток за твірною базою: відзайменникові (*це, собі, ся, оце, саме,*

он); відприслівникові (*тут, куди, як, там, зовсім, тільки*); відіменникові (*бігма, бігме*); віддієслівні (*авжеж, адже, аби, мов*); відприкметникові (*лиш, лише, лишень*); відсполучникові (*і, й*); відвигукові (*ну, га, гей, ага*). За структурою частки поділяють на прості (*а, абиде, бодай, годі, лиш, мов*) і складені (*ледве не, хоч би, трохи не*) (класифікація за В. О. Горпиничем [7, 289–292]).

Укладачі теоретичної морфології української мови І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська стверджують, що частки належать до класу службових слів, адже «вони так само не співвідносяться з поняттями, відповідно не мають лексичного значення і виконують тільки синтаксичні функції» [5, 357]. Варто зазначити, що І. Р. Вихованець в іншій своїй праці «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» звертає увагу на те, що великим недоліком традиційного поділу слів за семантико-граматичними класами є їх розміщення в одній площині. А позаяк службові частини мови позбавлені лексичного значення, то часто їх розглядають в системі частин мови «у ролі її компонентів, а отже, ігнорується їх специфіка, не розкривається їх граматичний статус, їх службовий стосунок до слова і до інших мовних одиниць» [3, 23].

На сучасному етапі розвитку української морфології К. Г. Городенська зауважує, «якщо в попередній граматичній традиції частки мали статус слова, то останнім часом в українському мовознавстві їх кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми» [5, 357], тобто вони є засобом вираження відношення мовця до висловлювання. Причину цьому дослідниця вбачає у згаданій відсутності лексичного значення часток, що уподібнює їх до синтетичних морфем, проте, на відміну від них, частки здебільшого обслуговують сферу синтаксичної одиниці-конструкції – речення, виділяючи тему або рему при актуальному членуванні речення чи створюючи тип речення за метою висловлювання.

М. О. Вінтонів у монографії «Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви» зазначає, що засобами вираження актуального членування в сучасній українській мові є порядок слів, інтонація, лексико-семантичні, морфолого-синтаксичні й графічні засоби [6, 69]. Крім інтонації, важливу роль відіграють і частки, «вони ніби притягують наголос і позначають рему <...>, частки є спеціальним маркером, додатковим засобом рематичного виокремлення» [6, 120–121].

Т. М. Ніколаєва вважає, що частки несуть у собі всю повноту комунікативного пласту висловлювання, адже вони «виражають відношення до ситуації, відношення елементів тексту один до одного» [10, 14]. Таким чином, сучасне функціональне трактування часток поступово переходить до комунікативно-прагматичного підходу характеристики як найбільш доцільного та лінгвістично осмисленого. Цю думку підтримує сучасний дослідник часток Ф. С. Бацевич, зазначаючи, що саме *комунікативний* підхід досліджень є найважливішим. У межах цього напрямку він розглядає партикули як дискурсивні слова, тобто як елементи структури дискурсу. Мовознавець зауважує, що «частки вносять різні типи комунікативних смислів у змістову організацію висловлень та плин дискурсу загалом» [1, 35].

А. П. Загнітко, поділяючи весь частиномовний клас часток у функційно-семантичному аспекті, поряд з вказівними і категорійно-комунікативними навіть виділяє таку групу часток, як «дискурсивну, що виражає зіставлення в широкому аспекті предметів та ознак, про які говориться, з іншими предметами та ознаками, а також цілих думок, міркувань» [9, 111]. У межах цього класу мовознавець виділяє: підсилювальні (*ще, же / ж, собі, тобі, воно, якраз*) та оклично-підсилювальні (*що за, що то за, як, який*), роз'яснювальні (*лиш, лишень, мовляв*), обмежувальні (*тільки, і тільки, та й тільки*), зіставні (*мов, немов, наче, неначе*), відокремлювальні (*хоч, хоча, таки, все*), видільні (*все ж, лише, лишень, навіть, таки, тільки, уже (вже), хоча*), порівняльні (*наче, неначе, мов, немов*), вірогідні (*немов, немовбито, ледве чи, заледве чи, начеб*). Принагідно зауважимо, що А. П. Загнітко та А. С. Каратаєва уклали «Словник часток: матеріали та статті», де проаналізовано 144 частки та 35 еквівалентів часток у характе-

рологічному, квантитативному, синтагматичному та етимологічному вимірах [8].

Функціональний напрям досліджень часток української мови передбачає розгляд тих функцій, що виконують партикули у складі одиниць вищого рівня з урахуванням їхнього семантичного наповнення, імпліцитних смислів тощо. Цей спектр синхронного методу простежуємо у розвідках С. О. Педченко, яка розглядає модальні партикули сучасної української мови. У своїх працях дослідниця з'ясувала семантико-прагматичні особливості 40 модальних часток української мови [11].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Таким чином, частки української мови як окремий морфологічний клас пройшли довгий шлях становлення: спочатку входили до складу незмінюваних слів, потім сполучників та прислівників і лише згодом виділилися в окремий клас слів. Сучасне трактування часток полягає у кваліфікації партикул як службової частини мови з урахуванням виконуваних функцій та розгляду різних семантико-прагматичних особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова : монографія. Львів : ПАІС, 2014. 288 с.
2. Безпояско О. Частка на тлі мови і мовлення. *Українська мова*. № 4. 2003. С. 77–82.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
4. Вихованець І. Р. Частки. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 723–724.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 398 с.
6. Вінтонів М. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви. Донецьк : ДонНУ, 2013. 327 с.
7. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ : Академія, 2004. 336 с.
8. Загнітко А., Каратаєва А. Словник часток: матеріали і статті. Донецьк : ДонНУ, 2012. 382 с.
9. Загнітко А. Частки в системі службових частин мови: типологічний і лексикографічний вияви. *Лінгвістичні студії*. Донецьк : ДонНУ, 2011. Вип. 22. С. 104–115.
10. Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании (на материале славянских языков). Москва : Наука, 1985. 170 с.
11. Николаева Т. М. Частицы. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 579.
12. Педченко О. С. Семантика і функціонування модальних часток у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2010. 20 с.
13. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва : ГУПИ Министерства просвещения РСФСР, 1958. Т. I–II. 534 с.
14. Симонова К. С. До питання про статус службових слів у науковій концепції частин мови. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Філологічні науки*. 2004. Т. 34. С. 46–50.
15. Симонова К. С. Частки у граматичних працях кінця XVI – першої половини XVII ст. *Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст.* Київ : Наукова думка, 1982. С. 71–74.